

ДО ПИТАННЯ ПРО «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В ЖИТТІ КОСТЯНТИНА ФІЛОСОФА. 3

У статті зазначається, що переважна більшість тиверців й уличів, яких ми вважаємо болгарськими племенами, під тиском угрів, печенігів, половців і торків протягом X–XII ст. залишили Нижню і Середню Наддністрянщину і переселилися на інші землі: на Верхню Наддністрянщину під захист Галицького князівства, у Карпатські гори, на Закарпаття, на Київщину, на землі майбутньої Румунії (у Трансильванію), на землі майбутньої Угорщини (у Трансильванію, Потисся), на землі майбутньої Росії. Переселення тиверців й уличів у так багато місць стало можливим тому, що воно відбувалося протягом тривалого часу, і тому, що згадані племена були дуже численними. Наявність великої кількості старослов'янських у закарпатських говорах української мови, поява численних старослов'янських запозичень у румунській, молдавській та угорській мовах пояснюється впливом староболгарської мови тиверців й уличів. В основі російської мови (як літературної, так і народної) лежить староболгарська мова тиверців й уличів, а східнослов'янська лексика, східнослов'янські елементи з'явилися в російській мові пізніше під впливом мови східних слов'ян, з якими далекі предки російського народу — болгарські племена тиверців й уличів проживали в тісному контакті.

Ключові слова: тиверці, уличі, болгари, руські биліни, старослов'янські, російська мова, староболгарська мова.

У попередніх двох статтях ми встановили, що «руські письмена», про які йдеться в Житті Костянтина (далі — ЖК), були слов'янським письмом, письмом давніх русів, і що під «руськими письменами» слід розуміти глаголичне письмо¹. Розрізняючи в IX ст. п'ять різновидів русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь: варяги-руси, азовсько-чорноморські руси, прикарпатські і закарпатські русини, київські руси, дунайські руси), ми дійшли висновку, що знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря, «руськими письменами» написаний, був здійснений дунайськими русами, власне тиверцями, які в «Повісті временних літ» названі «толковинами», тобто перекладачами. Висунуто й обґрунтовано припущення, що давні тиверці були болгарами (мізіяцями) і знали, крім слов'янської (болгарської), також і грецьку мову (більшість з них), оскільки знаходилися поблизу візантійських земель (на Нижній Наддністрянщині навіть проживали разом з греками). Через це тиверці дуже рано прийняли християнство і цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Писемність тиверці могли отримати від дунайських русів (з дунайського королівства Ругіланд), тобто русів — вихідців з острова Рюген, і це письмо було глаголичним².

¹ Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 1 // Мовознавство.— 2014.— № 2.— С. 3–14.

² Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 2 // Мовознавство.— 2016.— № 4.— С. 3–21.

І. Як уже зазначалося, великою несподіванкою для нас стало те, що тиверці виявилися болгарським племенем. Болгарським, очевидно, було і близьке тиверцям плем'я уличів. У попередній статті наведено цілий ряд доказів цього, але кількість їх, безперечно, зростатиме, що свідчить про надійність цього положення. Оскільки це положення надзвичайно важливе для нашої концепції, наведемо ще ряд доказів того, що плем'я тиверців було болгарським племенем (у минулому територія тиверців становила задунайську Нижню Мізію). Дослідник Дунайської Русі К. Анисимов зазначає: «Слов'янське населення Дакії було споріднене зі слов'янами Болгарії, що відбито і в археологічному матеріалі...»³. І. Попович припускає, що на землях Дакії болгарська і македонська мови були в контакт з мовами руської групи⁴, тобто з говорами протоукраїнських племен. Про тісні територіальні зв'язки предків східних слов'ян з предками болгар у районі між Прутом і Дністром пише С. Б. Бернштейн⁵. Талановитий дослідник О. Царук теж вважає тиверців болгарами: «Літописні тиверці на південному сході України, очевидно, були залишками південного словенського анклаву. Після підкорення протоболгарських слов'ян тюрками-болгарами вони, очевидно, уникли поневолення й залишилися осторонь протоболгарських амальгамаційних процесів»⁶.

Костянтин Костенчський говорить про існування до цих пір книг першого видання («книгы пръвааго изданїа»)⁷, які написані добірними, гарними словами багатьох мов — руської, болгарської, сербської, хорватської, боснійської, словенської, чеської («съписованы избран'ые рѣчи ѳзы(к) си(х)», «добрыѳ же рѣчи ѳ(т) коегожд(е) ѳзыка възеше»)⁸. В. Ягич думає, що йдеться тут про азбуковники з тлумаченням слів⁹, ми ж вважаємо, що маються на увазі книги, видані до Костянтина і Мефодія дунайськими русами, власне тиверцями («руськими письменами» написані).

ІІ. Літописні відомості про тиверців і взагалі про слов'ян Нижньої і Середньої Наддністрянщини закінчуються серединою Х століття. Це пояснюється різким зменшенням протягом Х–ХІІ століть слов'янських поселень на Нижній і Середній Наддністрянщині у зв'язку з навалом угрів та печенігів¹⁰ (на початку Х ст. печеніги доходять до Дунаю). «Зникнення уличів і тиверців як самостійних племен, — пише Ю. В. Готьє, — ставлять звичайно у зв'язок з нашествям угрів та печенігів, і немає підстави сумніватися в такому зв'язку»¹¹. «Проходження мадярів, а потім печенігів через південні руські окраїни, — пише О. О. Шахматов, — були першими пересторогами східнослов'янським племенам»¹².

³ Анисимов К. В поисках Олеговой Руси.— М., 2013.— С. 110.

⁴ Попович И. Историја српскохрватског језика.— Нови Сад, 1955.— С. 16.

⁵ Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— М., 1961.— С. 80.

⁶ Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : Етнологічні та граматичні параметри.— Д., 1998.— С. 80.

⁷ Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку.— СПб., 1885–1895.— Т. 1.— С. 397.

⁸ Там же.

⁹ Там же.— С. 491.

¹⁰ Федоров Г. Б. Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия нашей эры // Сов. этнография.— М., 1961.— № 5.— С. 106; Пивторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови.— К., 1988.— С. 64.

¹¹ Готьє Ю. В. Железный век в Восточной Европе.— М. ; Ленинград, 1930.— С. 224–225.

¹² Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— 4-е изд.— М., 1941.— С. 238.

Частина слов'ян Нижньої і Середньої Наддністрянщини відступила на Верхню Наддністрянщину під захист Галицького князівства, змішавшись із місцевим населенням — нащадками хорватів¹³. Л. Нідерле вважає, що тиверці й уличі під тиском печенігів, половців і торків протягом XI–XII ст. залишили Наддністрянщину й Надбужжя і відступили звідти частково на північ, а найбільшого на захід, у Карпатські гори¹⁴. Саме згадане переміщення тиверців і уличів, які були болгарами, зумовило появу закарпатсько-російських (насправді закарпатсько-болгарських) чи покутсько-російських (насправді покутсько-болгарських) відповідностей, на які вказують дослідники. «Коли ми переглянемо продукти щиро народної творчості галичан та буковинців (переважно ж пісні), — пише А. Ю. Кримський, — то пересвідчимось, що там дуже багато є слів, схожих з російськими, — це попросту слова стародавні, а ніякі москалізми»¹⁵. Саме згадане переміщення тиверців і уличів зумовило появу численних закарпато-українсько-південнослов'янських ізоглос (поширення їх не виходить за межі Закарпаття), на які вказує Й. О. Дзензелівський¹⁶, а це означає, що виникнення згаданих ізоглос ми схильні пояснити дещо інакше, ніж пояснює Й. О. Дзензелівський. Й. О. Дзензелівський пояснює так: «Порівняно невелика група (групи) розмовляючого на східнослов'янських говорах населення, відокремившись від східнослов'янського світу, перейшла Карпатський хребет і розселилася на його південному передгір'ї. Гірські райони по обох схилах Карпат у той час (і ще довго після того) залишалися незаселеними, що й було природною перешкодою для щільних контактів з основним східнослов'янським масивом, який залишився на північ від Карпатського хребта. Займаючи південні передгір'я Карпат, ця східнослов'янська група ввійшла в тісні безпосередні контакти з південними слов'янами. Про ці контакти свідчать численні закарпато-українсько-південнослов'янські ізоглоси, поширення яких не виходить за межі Закарпаття. Зрозуміло, що склалися такі давні ізоглоси могли до появи в кінці IX ст. іномовного угорського клина між цими слов'янськими групами»¹⁷. Для пояснення численних закарпато-українсько-південнослов'янських ізоглос немає потреби припускати контакти східнослов'янської групи, що перейшла Карпатський хребет, з південними слов'янами. На наш погляд, Карпатський хребет перейшла не тільки група східнослов'янського (українського) населення, а й група болгарського населення (з тієї частини племені тиверців або уличів, яка переселилася з Наддністрянщини або Надбужжя в Карпатські гори). Зрозуміло, що контакти між обома групами населення (українською і болгарською) були тісними, безпосередніми і постійними. Указану особливість говорів закарпатського регіону вчені помітили вже давно. Зокрема, відомий мовознавець та історик М. Лучкай у своїй граматиці української мови (1830 р.), у якій подано опис живої розмовної мови Закарпаття, зазначає, що мова закарпатців «дуже часто збігається із старослов'янською»¹⁸.

¹³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–VIII вв.— М., 1982.— С. 130; Федоров Г. Б. Знач. праця.— С. 106; Півторак Г. П. Знач. праця.— С. 64.

¹⁴ Нідерле Л. Славянские древности.— 2-е изд.— М., 2001.— С. 172.

¹⁵ Кримський А. Ю. Твори : В 5 т.— К., 1973.— Т. 3. Мовознавство. Фольклористика.— С. 13.

¹⁶ Дзензелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К., 1969.— С. 24.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Лучкай М. Граматика слов'янорусська.— К., 1989.— С. 49.

Існують факти, які свідчать, що тиверці й уличі переселялися і на Київщину. Справа в тому, що на території полян аж до X ст. панував обряд кремації. Не пізніше середини X ст. у Києві і на прилеглих територіях з'явилися могильники з трупопокладенням. Цей факт, безперечно, свідчить, що в Києві і на прилеглих територіях з'явилася населення, яке сповідує християнство. Поховання з трупопокладенням у Києві деякі дослідники в кінці XIX ст. пояснювали поширенням християнства, але таке пояснення більшість дослідників не прийняла, оскільки християнство в Києві ще не було запроваджене¹⁹. У кінці XX ст. С. С. Ширинський повернувся до старої ідеї. Він спостеріг, що поховання з трупопокладенням у Києві і на прилеглих територіях за характером і за деталями похоронної обрядовості мають пряму аналогію в могильниках Великої Моравії, які датуються кінцем IX — початком X ст., а це означає, на його думку, що християнство в Києві і на прилеглих територіях на той час було моравського зразка²⁰. На думку А. Г. Кузьміна, спостереження С. С. Ширинського дозволяють говорити про інше — про «переселення значної кількості населення Моравії і, очевидно, суміжних з нею земель, що дотримувалися схожого трактування християнського віровчення, у Наддніпрянщину»²¹. На наш погляд, переселення значної кількості населення в Наддніпрянщину, що спричинило появу могильників з трупопокладенням, справді мало місце, але воно відбувалося не з Моравії, а з Нижньої і Середньої Наддністрянщини, де проживали племена тиверців й уличів і де християни дотримувалися схожого з християнами Моравії трактування християнського віровчення, тому що Кирило та Мефодій у Моравії користувалися тими самими церковними книгами, які служили християнам Нижньої та Середньої Наддністрянщини. Нашу точку зору в цьому питанні підтверджують сучасні дослідження археологів, які «виявили сліди масових поселень з Подунав'я на Київщину саме в епоху створення Київської держави!»²².

Л. Нідерле не сумнівається, що саме тиверці й уличі були тим «руським елементом», який «поклав початок» заселення Трансильванії (сучасна Румунія) і північної Угорщини, залишивши численні сліди в місцевій топоніміці румунських і угорських земель²³. Слов'яни залишили ще й численні археологічні сліди, а також значний шар слов'янських запозичень у румунській та угорській мовах²⁴.

Сучасна румунська дослідниця М. Комша вважає, що в Трансильванію слов'яни проникли не раніше середини VII ст.²⁵ Румунський археолог К. Дайковіку зазначає, що в Трансильванії слов'яни з'явилися ще до приходу авар²⁶. На думку польського вченого В. Маньчака, слов'яни прийшли в Румунію не раніше VIII–IX ст., і це були болгарські слов'яни²⁷. Як зазначає К. Анисимов, «лише чудом до нас дійшли невиразні спогади про існування колись на місці Румунії Ру-

¹⁹ Див.: Кузьмин А. Г. Руги и русы на Дунае // Варяго-русский вопрос в историографии.— М., 2010.— С. 550.

²⁰ Ширинский С. С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 204–205.

²¹ Кузьмин А. Г. Знач. праця.— С. 550.

²² Анисимов К. Знач. праця.— С. 108–109.

²³ Нидерле Л. Знач. праця.— С. 172.

²⁴ Анисимов К. Знач. праця.— С. 110.

²⁵ Comşa M. Slavii pe teritoriul R. P. R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice // Studii și cercetări de istorie veche.— București, 1959.— N 1.— P. 67, 77.

²⁶ Daicoviciu C. Bemerkungen zur Frage der «slawischen» Bodenfunde aus Dazien // Anuarul Institutului de Studii Clasice.— Cluj, 1941–1943.— 4.— S. 180–185.

²⁷ Mańczak W. Pourquoi la Dacie, au contraire des autres provinces danubiennes, n'a-t-elle pas été slavisée? // Vox Romanica.— 1988.— 47.— P. 21 i наст.

ської держави, яка цілком могла бути метрополією Київської Русі»²⁸. Ця Руська держава на території Дакії свого часу (XI–XII ст.) була широко відома в Європі під назвами Рутенія, Рутена, Рутія, Русія, про що свідчить укладений А. Г. Кузьміним список загадок про Русь і русів у середньовічних джерелах (тут Русь, про яку йдеться, розміщується на берегах Дунаю між Візантією та Угорщиною)²⁹. Цю Руську державу в Карпато-Дунайському регіоні («найвіддаленішу Русію»), яка межує з одного боку з Угорщиною, а з другого — з Візантією, згадує відомий арабський географ Ідрісі (1099–1166) у своєму географічному описі ойкумени того часу³⁰. Про цю Руську державу повідомляє Бартоломей Англійський (близько 1190–1250) в енциклопедії «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum»): «Рутія, або Рутена, вона ж провінція Мезії, розташована вздовж рубежів Малої Азії, межуючи з румунським кордоном на сході, з Готією (Німеччиною — *В. С.*) — на півночі, з Паннонією (Угорщиною — *В. С.*) — на заході і з Грецією — на півдні. Це величезна країна, а мова (її) схожа з мовою богемців і слов'ян»³¹.

Як було зазначено вище, у румунську мову ввійшло дуже багато слів, які мають слов'янське походження, і в переважній більшості випадків такі слова були засвоєні румунською мовою від тиверців і уличів, яких ми вважаємо болгарськими племенами, а тому такі слов'янські запозичення в румунській мові схильні трактувати як староболгарські (старослов'янські) запозичення. Сказане стосується також і слов'янських запозичень у молдавській мові.

У 896 р. угорці, подолавши Карпати, прийшли в Середнє Подунав'я, на свою нову батьківщину і застали там досить численне слов'яномовне населення. І цей історичний факт, який ґрунтується на свідченнях писемних джерел, а також на даних топонімії, не викликає сумнівів у більшості дослідників, усупереч свідченню «Хроніки нотарія короля Бели», у якій повідомляється, що руси прийшли в Паннонію в кінці IX ст. разом з угорцями³². «Угорці, освоюючи свою країну, — зазначає О. М. Трубачов, — застали там густе слов'янське населення і слов'янську топонімію»³³. «Історичний факт, що угорці, які завоювали батьківщину, — пише Б. Леваї, — зустрілися зі значним слов'янським населенням»³⁴. «До моменту приходу давньоугорських племен у Середнє Подунав'я, — зауважує Є. А. Хелімський, — ця територія мала переважно слов'янське населення»³⁵. Проблема полягає в тому, яке слов'янське населення застали угорці в Середньо-

²⁸ Анисимов К. Знач. праця.— С. 278.

²⁹ [Кузьмин А. Г.] Сведения иностранных источников о Руси и ругах // Откуда есть пошла Русская земля.— М., 1986.— С. 679 (№ 136, № 137).

³⁰ Див.: Анисимов К. Знач. праця.— С. 109.

³¹ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий).— М., 1979.— С. 77, 85; Прицак О. Походження Русі.— К., 1997.— Т. 1.— С. 51; Анисимов К. Знач. праця.— С. 113. Раніше ми думали, що Рутенія у Бартоломея Англійського — це Прикарпатська і Закарпатська Русь (Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 6 // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 23). Тепер вважаємо, що Рутенія, крім Прикарпатської і Закарпатської Русі, включала також Дунайську Русь (територію між Прутом і Дністром) і Трансильванію (сучасна Румунія).

³² Див.: Анисимов К. Знач. праця.— С. 126.

³³ Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов.— М., 1983.— С. 250.

³⁴ Леваи Б. Ранние славяне на севере Затисского края Венгрии // Palaeobulgarica.— София, 1986.— № 4.— С. 65.

³⁵ Хелімський Е. А. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии // Славянское языкознание : X Междунар. съезд славистов.— М., 1988.— С. 350.

му Подунав'ї? «На думку одних мовознавців, це були в основному південні слов'яни, на думку інших, — західні», — зазначено в тритомній «Истории Венгрии»³⁶. Проте на різних територіях Угорщини могли проживати різні слов'яни, зокрема припускається проживання в IX ст. словенців на заході Паннонії, словаків на півночі країни, болгар у Трансильванії і в Потиссі³⁷. У зв'язку з цим серед угорських мовознавців значного поширення набула концепція гетерогенності слов'янських запозичень в угорській мові³⁸ (за підрахунками Г. Барці, слов'янські запозичення в угорській мові становлять 12,4% словникового фонду літературної мови³⁹).

Говорячи про болгарське населення давньої Угорщини (у Трансильванії, у Потиссі, між Дунаєм і Тисою, у Карпатському басейні тощо) і про вплив болгарської мови на угорську, угорські дослідники вважають, що болгарське населення прийшло в Середнє Подунав'я з Дунайської Болгарії (з Балкан)⁴⁰. На наш погляд, це не так. Ми вважаємо, що на територію майбутньої Угорщини, як і на територію майбутньої Румунії, болгари прийшли з Дунайської Русі (з Дакії чи через Дакію), тобто прийшли тиверці й уличі, як думав Л. Нідерле (див. вище, с. 6). Не виключено, що частина болгарорусів прийшла в Середнє Подунав'я (в Паннонію) разом з угорцями, як повідомляє «Хроніка нотарія короля Бели» (див. вище, с. 7). У такому разі ці руси могли прийти тільки «із сусідньої Дакії, Дунайської Русі, яка лежала на шляху угорців до нової батьківщини»⁴¹.

Закономірно виникає питання, як могли ці два племена — тиверців і уличів — розселитися в так багато місць: на Верхню Наддністрянщину, у Карпатські гори, на Закарпаття, на Київщину, на землі майбутньої Румунії, на землі майбутньої Угорщини і, як побачимо далі, на землі майбутньої Росії? Справа в тому, що, по-перше, ці племена були дуже численними, а по-друге, переселення на інші території відбувалося не одночасно. Зокрема, у «Повісті временних літ» зазначається: «...а уличи и тиверьци съдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; съдяху бо по Днѣстру оли до моря...»⁴² («...а уличі і тиверці сиділи по Дністру і сусідили з Дунаєм. Була їх велика кількість; сиділи вони колись по Дністру до самого моря...»⁴³. Баварський географ (IX ст.) теж характеризує уличів як численне і сильне плем'я («Unlizi populus multus ...»)⁴⁴.

У зв'язку з навалою угрів, печенігів та половців значна частина південноруських слов'ян перебралася на нові північні землі. Переселення південноруських слов'ян на нові північні землі відбувалося водним шляхом «із греків у варяги». Спочатку вони переселялися на ближчі землі (найчастіше — в Ростово-Суздальську землю), згодом переселенці добиралися до Ладоги (міста в гирлі Волхова), а вже звідси розселялися по Помор'ю, населеному фінськими племенами. Місто Ладога вже в IX ст. «стало північним форпостом Києва, його

³⁶ История Венгрии : В 3 т.— М., 1971.— Т. 1.— С. 102.

³⁷ Moór E. Zur Geschichte südslavischer Völkerschaften im Karpatenbecken // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1962.— Т. 8.— Fasc. 3-4.— P. 267-312; Kniezsa I. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.— Budapest, 1963.— Т. 9.— Fasc. 1-4.— P. 43-44.

³⁸ Kiss L. Ungarisch-slavische Wechselbeziehungen in der Sprache // Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica.— Budapest, 1973.— P. 7.

³⁹ Bárzsi G. A magyar szókincs eredete.— Budapest, 1958.— Д. 16.

⁴⁰ Melich J. A honfoglaláskori Magyarország.— Budapest, 1925-1929.— P. 272-273.

⁴¹ Анисимов К. Зазнач. праця.— С. 126.

⁴² Повесть временных лет.— М.; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 14.

⁴³ Там же.— С. 210.

⁴⁴ Див.: Шафарик П. И. Славянские древности.— М., 1848.— Т. 2. Кн. 1.— С. 207, 216.

своєрідним дальнім «філіалом»⁴⁵. З кінця IX ст. до останньої чверті XI ст. Ладога належала безпосередньо Києву (а не Новгороду, у підпорядкування Новгороду Ладога переходить лише з 80-х років XI ст.) і мала постійний прямий зв'язок з Києвом⁴⁶.

Як зазначає В. Кожинів, «ішлося про найширше, справді народне переселення»⁴⁷. На «масовість» переселення в Ростово-Суздальську Русь указував ще В. Й. Ключевський, який наводить слова Андрія Боголюбського, що він Суздальську Русь «містами і селами великими населив і багатолюдною зробив»⁴⁸. В. Й. Ключевський дає відповідь і на питання «звідки йшло населення, яке наповнювало ці нові суздальські міста і великі села»⁴⁹. Він пише: «Треба вслухатися в назви нових суздальських міст: Переяславль, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич — усе це південноруські назви <...> Це перенесення південноруської географічної номенклатури на віддалену суздальську Північ було справою переселенців, що приходили сюди з Київського Півдня»⁵⁰.

Доповнюючи В. Й. Ключевського, ми вважаємо, що треба особливо вслухатися в назви двох нових міст в північній Росії *Твері* й *Углича*, розташованих недалеко одне від одного. Ці назви дуже подібні до назв давньоруських племен *тиверців* і *угличів*, які теж були колись розташовані поряд на півдні Русі в басейні Дністра. На наше глибоке переконання, тут наявне перенесення назв двох південноруських племен на нові російські міста, і це перенесення було здійснене переселенцями, що прийшли сюди з Нижньої Наддністрянщини. Тим більше, що існуючі спроби пояснення назви міста *Тверь* є дуже непереконливими і їх слід відхилити, а існуючі пояснення назви міста *Углич* і назви племені *уличі* ідентичні.

Назву *Тверь* дослідники пов'язують: з назвою міста *Тихвин* фінського походження⁵¹; зі значенням «фортеця», пор. п. *twordza* «фортеця», лит. *tvogà* «огорожа» (при цьому не виключається фінське походження назви, пор. *Тихвин*)⁵².

Назву міста *Углич* дослідники пов'язують з *угол* (< друс. *угьль*) «кут», мотивуючи назву вигином Волги в цій місцевості⁵³. Назву племені *уличі* (*угличі*) вчені теж виводять з друс. *угьль* «кут», оскільки це плем'я жило у вигині Дніпра (на думку О. М. Трубачова, в кутоподібній території між річками)⁵⁴. Слід зазначити, що В. М. Татіщев назву міста *Углич* пов'язує з переселенням з півдня у цю місцевість частини племені *уличів* (*угличів*)⁵⁵. В. А. Никонов вважає цю версію бездоказовою⁵⁶. Сучасний дослідник О. В. Царук теж схильний розглядати назви російських міст *Тверь* і *Углич* як назви відшлемінного походження⁵⁷. «Обидва вони (міста. — В. С.) розташовуються неподалік одне від одного в північній

⁴⁵ Кожинів В. История Руси и русского слова.— М., 2001.— С. 114.

⁴⁶ Там же.— С. 114–115; Мачинский Д. А., Мачинская А. Д. Северная Русь. Русский Север и Старая Ладога в VIII–XI вв. // Культура Русского Севера.— Ленинград, 1988.— С. 56.

⁴⁷ Кожинів В. Знач. праця.— С. 351.

⁴⁸ Ключевський В. О. Сочинения.— М., 1956.— Т. 1.— С. 289.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же.— С. 289–290.

⁵¹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка.— 4-е изд.— М., 1907.— С. 128; Кори Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук.— СПб., 1903.— Т. 8. Кн. 4.— С. 13.

⁵² Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М., 1966.— С. 169.

⁵³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 145; Никонов В. А. Знач. праця.— С. 433.

⁵⁴ Трубачев О. Н. О племенном названии *уличі* // Вопр. слав. языкознания.— М., 1961.— Вып. 5.— С. 188–190.

⁵⁵ Див.: Никонов В. А. Знач. праця.— С. 433.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Царук О. Знач. праця.— С. 24.

Росії, і назви міст, без сумніву, нагадують назви племен *тиверців* і *угличів*, що теж розташовувалися поруч, але вже на півдні України»⁵⁸.

В. Й. Ключевський вважає, що на цей же північний напрямок переселення вказують і биліни, власне цикл билин про могутніх богатирів Володимирового часу, який склався, безперечно, на півдні Київської Русі, але там їх забули, «зате богатирські биліни з дивовижною свіжістю збереглися на далекій Півночі»⁵⁹, пам'ятають про Володимирових богатирів і в центральній Росії. «Як могло статися, — запитує В. Й. Ключевський, — що народний історичний епос розцвів там, де не був посіяний, і пропав там, де виріс?»⁶⁰. І видатний історик дає відповідь на ним же поставлене питання: «Очевидно, на віддалену північ ці поетичні сказання перейшли разом з тим самим населенням, яке їх склало і заспівало»⁶¹.

У зв'язку із сказаним постає питання: в середовищі якого населення, якого племені півдня Київської Русі виникли биліни?

До давнього шару билин належить билина про богатиря Дуная («Дунай сватає невесту Владимиру»). Богатир гине, і від його крові бере початок річка Дунай. У билині про богатиря Дуная і його загибель відбито давнє уявлення про походження рік з людської крові, з крові героя⁶². Суперницею Дуная, його дружиною (і жертвою) виступає Настася-королевична. Вона помирає від стріли свого чоловіка Дуная, і від її крові потекла Настася-річка: «Где пала Дунаева головушка, — / Протекала речка Дунай-река, / А где пала Настасьяна головушка, — / Протекала речка Настасья-река»⁶³. Ще В. Ягич, спираючись на географію і фонетику, ототожнював Настасю-річку з Дністром⁶⁴. Таке ототожнення вважає справедливим і Ю. О. Карпенко⁶⁵. Він наводить першу згадку назви річки Дністер Амміаном Марцелліном (IV ст.) у формі *Danastius*, яка дуже співзвучна з іменем Настя⁶⁶. Поєднання назв річок Дунай і Дністер однозначно і досить виразно вказує на територію, яку займали дунайські руси, власне тиверці. Ю. О. Карпенко, дослідивши билину про богатиря Дуная та Настасю-королевичну і зіставивши її з билиною про богатиря Дона та Непру-королевичну з аналогічним сюжетом, дійшов висновку, що центр державності східних слов'ян первісно (до розгрому антської держави в VII ст. аварами) знаходився на Дунаї і Дністрі, а у VIII ст. він «перемістився з Дністра (і Дунаю!) на Дніпро, у Київ, до полян, і тоді ж, треба думати, охопив і сіверян, що сиділи в той час до Дону до самого його гирла»⁶⁷. Ми загалом поділяємо цю думку Ю. О. Карпенка, яка ґрунтується на глибокому вивченні руських билин, але вважаємо, що слід говорити не стільки про центр державності східних слов'ян, скільки про духовний, культурний центр прадавньої (ще не Київської) Русі, оскільки тиверці, на наш погляд, з давніх часів мали писемність, і їхня староболгарська мова стала офіційною мовою Київської Русі (зокрема на цю мову були перекладені з грецької договори Олега та Ігоря з греками, що сталося задовго до прийняття Руссю християнства в 988 р.).

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ *Ключевский В. О.* Знач. праця.— С. 290.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.— С. 290–291.

⁶² *Былины: В 2 т. / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. В. Я. Проппа и Б. Н. Путилова.*— М., 1958. — Т. 1. — С. 285.

⁶³ Там же.— С. 304; *Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года.*— 3-е изд.— М.; Ленинград, 1938.— Т. 2.— С. 169.

⁶⁴ Див.: *Карпенко Ю. О.* Тихий Дунай // *Востоčnoукраїнський лінгвістический сборник.*— Донецьк, 1999.— Вып. 5.— С. 6.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.— С. 8.

Як зазначає К. Анисимов, «і європейський епос, і російські билини розміщують Русь на берегах Дунаю»⁶⁸ (йдеться, зрозуміло, про прадавню Русь). «Дунайська» тема простежується і в історичних піснях (наприклад, «По морю-морю синему», із приспівом «Дунай»⁶⁹), і у весільних (наприклад, заспів «Из-за моря, моря синего»⁷⁰). Дуже промовистим у цьому відношенні є приспів в українській колядці, яку записав І. Я. Франко (цей приспів повторюється після кожного рядка, і він зовсім не пов'язаний із змістом колядки): «Дунаю! Дунаю-море, Настуню-зоре, Дунаю!»⁷¹.

Існує думка, що тиверці й уличі в культурному відношенні стояли вище від інших слов'янських руських племен. «Не можна сумніватися, — пише П. Голубовський, — що уличі й тиверці під час зародження держави в полян стояли щодо культури вище від інших слов'янських руських племен»⁷². Високому культурному розвитку тиверців і уличів сприяло географічне положення цих племен, зокрема близькість до висококультурної Візантії, а також рання їхня участь у чорноморській торгівлі.

Цілком логічно, що саме у висококультурних тиверців, болгар за походженням, які до того ж володіли писемністю, виникли руські билини. О. О. Шахматов між іншим писав, що «штучна мова наших билин, яка рясніє болгаризмами, тісно пов'язує київський епос з болгарським, який не дійшов до нас»⁷³. Ще раніше В. Ф. Міллер припускав, що до нас міг перейти болгарський народний епос, який склався під впливом візантійського⁷⁴. В іншій праці О. О. Шахматов зазначає: «Історичні пісні, які дійшли до нас у дуже зміненому вигляді — у формі билин, зберегли до цих пір різкі церковнослов'янізми. Можна, звичайно, думати, що ці звукові і лексичні їхні особливості вторглися в билини пізніше (частково під впливом духовних віршів, які мали спільних з билинами виконавців), але можливим видається й інше пояснення: ці церковнослов'янізми — залишок того первісного складу пісень, що виник у середовищі співців і скоморохів, які прийшли до нас з Болгарії»⁷⁵.

III. Переважна більшість дослідників історії російської мови вказують на близькість російської мови, насамперед російської літературної мови до старослов'янської (церковнослов'янської) і за лексичним складом, і за фонетикою, і за морфологією, і за синтаксисом. Нижче наводимо висловлювання з цього питання найавторитетніших учених:

«Слов'яноросійська (тобто російська. — *В. С.*) мова переважно складається із слов'янської (тобто церковнослов'янської. — *В. С.*), або, краще сказати, основу свою з неї має, хоча, зрештою, велику кількість містить слів власне російських, з яких деякі за своєю особливістю зі слов'янської (тобто церковнослов'янської. — *В. С.*) мови почерпнуті: інше закінчення, інше утворення, а інші і новий смисл отримали»⁷⁶;

⁶⁸ Анисимов К. Знач. праця.— С. 237.

⁶⁹ Бернштам Т. А. Русская народная культура Поморья в XIX — начале XX в. Этнографические очерки.— Ленинград, 1983.— С. 206–207.

⁷⁰ Там же.— С. 212.

⁷¹ Див.: Карпенко Ю. О. Знач. праця.— С. 6.

⁷² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар : История южнорус. степей IX—XIII вв.— К., 1884.— С. 31.

⁷³ Шахматов А. А. Знач. праця.— С. 236.

⁷⁴ Див.: там же.— С. 235.

⁷⁵ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка.— Пг., 1916.— Ч. 1.— С. 82.

⁷⁶ Словарь Академии Российской.— СПб., 1789.— Ч. 1.— С. VI.

«За загальнопоширеним поглядом XVIII і початку XIX ст., мови “слов’янська” (тобто церковнослов’янська. — В. С.) і російська вважаються майже однаковими. Тому російська мова часто називається “слов’яноросійською”» (С. Булич)⁷⁷;

«Церковнослов’янська мова не тільки дала утір писемній мові російській <...>, але більше від усіх інших мов брала участь у подальшому творенні нашої народної мови» (М. О. Максимович)⁷⁸;

«Зовсім легким було утвердження старослов’янського наріччя в російській писемності, тому що російська мова до старослов’янського наріччя була багато ближче від усіх інших наріччів слов’янських і за складом, і за будовою» (І. І. Срезневський)⁷⁹;

(Церковнослов’янська мова середньоросійського ізводу. — В. С.) «з плином часу зробилася загальноросійською літературною мовою і після багатьох поправок і доповнень перетворилася в нині існуючу літературну мову» (О. І. Соболевський)⁸⁰;

«Російська мова літературна до цих пір із всіх слов’янських наріччів за кількістю однакових слів найближча церковнослов’янській: багатовікове панування останньої ніде не прищепилося так сильно, ніде не пустило такі глибокі корені в мову народу і літератури, як у Росії: тут церковнослов’янська мова запала глибоко в душу народу, залишила незгладимі сліди в літературі» (І. В. Ягич)⁸¹;

«Російська літературна мова зобов’язана своїм походженням церковнослов’янській мові» (І. О. Бодуен де Куртене)⁸²;

«Оскільки мовою богослужбових книг була мова церковнослов’янська, яка зайшла до нас від болгар, то природно, що вона і лягла в основу російської літературної мови» (Є. Ф. Карський)⁸³;

«За своїм походженням російська літературна мова — це перенесена на російський ґрунт церковнослов’янська (за походженням своїм давньоболгарська) мова, яка протягом віків зближувалася з народною мовою і поступово втратила й утрачувала своє іноземне обличчя» (О. О. Шахматов)⁸⁴;

«Головним знаряддям його (просвітництва. — В. С.) поширення була перенесена на російський ґрунт давньоболгарська мова. Багатство цього ґрунту, його життєва сила яскраво проявилися в тому, що вже Київська Русь перетворила давньоболгарську мову в свою національну <...> Маємо всі підстави стверджувати, що вже в XI ст. відбулося це перетворення давньоболгарської мови <...> в російську літературну мову» (О. О. Шахматов)⁸⁵;

«Тепер уже не підлягає сумніву, після досліджень акад. Соболевського, проф. Булича і О. В. Михайлова, а особливо після видання праці акад. Шахматова “Очерк современного русского литературного языка” (Ленінград, 1925) і наступ-

⁷⁷ Булич С. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке.— СПб., 1893.— Ч. 1.— С. 79.

⁷⁸ Максимович М. А. История древней русской словесности // Максимович М. А. Собрание сочинений.— К., 1880.— Т. 3.— С. 447.

⁷⁹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка.— М., 1959.— С. 66.

⁸⁰ Соболевский А. И. История русского литературного языка.— Ленинград, 1980.— С. 22.

⁸¹ Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку.— СПб., 1885–1895.— Т. 1.— С. 377.

⁸² Бодуэн де Куртене И. А. Язык и языки // Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию.— М., 1963.— Т. 2.— С. 91.

⁸³ Карский Е. Значение М. В. Ломоносова в развитии русского литературного языка // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1912.— Т. 67. № 1–2.— С. 67.

⁸⁴ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— С. 60.

⁸⁵ Там же.— С. 236.

них після неї праць С. П. Обнорського і В. В. Виноградова, що ця мова в основі своїй є мовою староболгарською, яка лише поступово приймала східнослов'янські елементи в устах і під рукою руських книжників, що допускали справданна, залежно від змісту своїх творів, то більше, то менше порушення не тільки в передачі звукових особливостей давньоболгарської мови, але і в формах відмінювання, дієвідмінювання, у словотворенні, словнику і синтаксисі на користь виявлення особливостей своєї живої, місцевої східнослов'янської мови»⁸⁶;

«Сучасна російська літературна мова продовжує ніколи не переривану традицію літературної мови Київської, удільної і Московської Русі, тобто мови церковнослов'янської» (Б. О. Унбегаун)⁸⁷.

Польський мовознавець З. Штібер навіть називає сучасну російську літературну мову «змішаною російсько-болгарською»⁸⁸.

Згідно з концепцією О. О. Шахматова, вплив старослов'янської мови поширювався не тільки на російську літературну мову, а й на російську розмовну, народну мову⁸⁹. На такий вплив указують також Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін, Л. П. Якубинський та інші дослідники⁹⁰. Л. А. Булаховський з цього приводу зазначає: «Не слід, однак, думати, що народна мова залишалася сама весь час вільною від впливу церковнослов'янізованої мови суспільної верхівки. Немає ніякого сумніву, що в народну масу просочувалися слова і форми, які первісно не були російськими <...> Їхня поширеність говорить і про давність подібного впливу, і про його силу»⁹¹. Л. П. Якубинський навів досить великий список церковнослов'янських слів з неповноголоссям, наявних у сучасних російських діалектах⁹². Цей список дозволив ученому встановити, що в сучасних російських діалектах церковнослов'янські слова представлені у великій кількості, що низка таких слів має значне поширення в різних говорах, що деякі з таких слів функціонують у говорах зі значеннями, які не засвідчені в літературній мові XVIII–XIX ст. і в давніх літературних пам'ятках, що цілий ряд церковнослов'янських слів проник у діалекти (з розмовної мови книжних людей) ще в давньоруську епоху (до XV ст.)⁹³.

О. Г. Порохова дослідила вживання церковнослов'янської лексики в російських народних говорах на значно ширшому матеріалі, ніж це зробив Л. П. Якубинський (але теж на основі лексики з неповноголоссям), і теж відзначає велике поширення в російських діалектах слів з неповноголоссям⁹⁴. За спостереженнями дослідниці, у російських народних говорах уживаються слова майже з усіма

⁸⁶ Ляпунов Б. Семасиологические и этимологические заметки в области славянских языков: приставка *из-* // *Slavia*.— Praha, 1929.— Roč. 7. Seš. 4.— S. 755.

⁸⁷ Унбегаун Б. О. Историческая грамматика русского языка и ее задачи // *Язык и человек* : Сб. статей памяти проф. П. С. Кузнецова (1899–1968).— М., 1970.— С. 263.

⁸⁸ Stieber Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. *Fonologia*.— Warszawa, 1969.— S. 15.

⁸⁹ Шахматов А. А. *Очерк современного русского литературного языка*.— С. 237.

⁹⁰ Булаховский Л. А. *Курс русского литературного языка*.— 4-е, исправл. и дополн. изд.— К., 1953.— Т. 2.— С. 42–43; Філін Ф. П. *Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи*.— Ленинград, 1949.— С. 173; Якубинский Л. П. *История древнерусского языка*.— М., 1953.— С. 111–118.

⁹¹ Булаховский Л. А. *Знач. праця*.— С. 42–43.

⁹² Якубинский Л. П. *Знач. праця*.— С. 113–118.

⁹³ Там же.— С. 112.

⁹⁴ Порохова О. Г. *О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах*. 1. Варьирование // *Диалектная лексика* 1969.— Ленинград, 1971.— С. 28; Порохова О. Г. *О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах*. 2. Слова с корнями *град-* и *город-* // *Вопросы изучения лексики русских народных говоров*. *Диалектная лексика* 1971.— Ленинград, 1972.— С. 14, 29.

кореннями в неповноголосній огласовці, які функціонують у сучасній літературній мові⁹⁵. Більше того, у російських говорах наявні повноголосні лексеми, які відсутні в сучасній літературній мові⁹⁶. До того ж виявилось, що неповноголосні морфеми, які є тотожними за значенням відповідним повноголосним морфемам, можуть мати в діалектах більшу словотвірну активність, ніж у літературній мові⁹⁷.

Вимальовується загалом дуже дивна картина: церковнослов'янські елементи не просочувалися поступово в російські народні говори, як можна було чекати, а влилися одночасно дуже сильним потоком, причому в усі російські говори, до того ж дуже давно. У зв'язку з цим деякі дослідники навіть висловлюють сумнів у тому, що неповноголосна огласовка слів є чужою для російської мови, пов'язаною з впливом старослов'янської мови. Зокрема, М. А. Соколова висловила припущення, що неповноголосні форми могли виникати в східнослов'янських мовах у найдавніший період їхнього існування⁹⁸. Звичайно, так бути не могло. Проте й існуюча відповідь на питання, яким чином у російських народних говорах з'явилося так багато церковнослов'янізмів (через розмовну мову освічених, книжних людей — О. О. Шахматов, Л. П. Якубинський, Ф. П. Філін, О. Г. Порохова⁹⁹ та ін.), не може бути визнана переконливою, оскільки вона не пояснює сили цього процесу (процесу проникнення церковнослов'янізмів у російські діалекти), його глибини і давності. Дослідники не дають відповіді на питання, коли, у які періоди історії російської мови з'явилися в російських народних говорах церковнослов'янізми. Цієї проблеми лише торкаються О. О. Шахматов (від XI ст. виводить запозичення церковнослов'янських слів *власть, сдрав, страна, благо, срам, вред, время* тощо)¹⁰⁰ і Л. П. Якубинський (до давньоруської епохи, тобто не пізніше XV ст. відносить запозичення кількох церковнослов'янських слів)¹⁰¹.

Ми вважаємо, що церковнослов'янізми в російських народних говорах, які представлені у великій кількості і в усіх російських говорах і мають дуже давнє походження, не можна пояснити впливом церковнослов'янської мови. Проте все стає на свої місця, якщо припустити, що старослов'янська лексика з давніх-давен існувала в російській мові, тобто що в основі російської мови лежить старослов'янська мова, а східнослов'янська лексика, східнослов'янські елементи з'явилися в російській мові пізніше під впливом мови східних слов'ян, з якими далекі предки російського народу (а ними, на наш погляд, були болгарські племена тиверців і уличів) проживали в тісному контакті.

⁹⁵ Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 1. Варьирование.— С. 28–29.

⁹⁶ Там же.— С. 37; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 17.

⁹⁷ Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 1. Варьирование.— С. 47; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 30–31.

⁹⁸ Соколова М. А. Церковнославянизмы и русский литературный язык // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen. Materialien und Mitteilungen zum slawischen Sprachstudium.*— Szeged., 1966.— Вып. 4.— С. 5–6.

⁹⁹ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— С. 237; Якубинский Л. П. Знач. праця.— С. 112; Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Ленинград, 1962.— С. 241; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 14.

¹⁰⁰ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— С. 237.

¹⁰¹ Якубинский Л. П. Знач. праця.— С. 112.

IV. Ми навели висловлювання про походження російської літературної мови лише частини з тих дослідників, які вважають, що в давній Русі після прийняття християнства в кінці X ст. літературною стала церковнослов'янська мова, яка протягом багатьох століть убирала в себе східнослов'янські елементи, що й привело у XVIII ст. до появи російської літературної мови. Ряд дослідників російської літературної мови (С. П. Обнорський, П. Я. Черних, О. І. Єфімов та ін.) думає інакше: в давній Русі ще до прийняття християнства існувала давньоруська літературна мова, яка мала східнослов'янську основу і яка протягом багатьох століть зазнавала впливу церковнослов'янської мови, що й привело у XVIII ст. до появи російської літературної мови.

В. В. Виноградов намагався примирити існуючі дві точки зору на походження російської літературної мови. Він припускає, що в Київській Русі існувала одна літературна мова, але в двох варіантах (типах): один (книжно-слов'янський) використовувався в церковному вжитку і в церковній літературі, а другий (народно-літературний) — у світській літературі¹⁰².

Підсумовуючи багаторічні дослідження питання про походження російської літературної мови, американський професор Дін Ворт зазначає: «Питання про походження російської літературної мови займає особливе місце в російській філологічній науці: важко знайти іншу тему, яка була б предметом такого емоційного обговорення при таких скромних результатах»¹⁰³.

Заперечуючи Б. О. Унбегауну, В. В. Виноградов писав: «Пропонована Б. О. Унбегауном концепція історії російської літературної мови не відповідає реальним історичним процесам розвитку російської літературної мови. По-перше, незрозуміло, чому старослов'янська мова, яка була в IX–XI ст. міжнародною літературною мовою всього слов'янства, лише в Росії залишилася на весь час існування та розвитку російської держави і перетворилася в національну літературну мову російського народу. По-друге, ще більш дивним є заперечення участі народної російської мови з її діалектними розгалуженнями у формуванні мови російської нації (усупереч свідченням історії російської культури і найвизначніших російських письменників та творців російської художньої мови: Ломоносова, Державіна, Карамзіна, Пушкіна, Л. Толстого, Тургенева, Достоевського та багатьох ін.). По-третє, виникнення давньоруської літературної мови в X–XI ст. не можна уявляти як процес заповнення пустого місця чужою церковнослов'янською мовою»¹⁰⁴.

На поставлені В. В. Виноградовим питання ми можемо відповісти таким чином. По-перше, старослов'янська мова лише в Росії збереглася і перетворилася в національну літературну мову російського народу тому, що для російського народу вона не була чужою, іноземною; на наш погляд, вона виникла в середовищі болгарського племені тиверців, яких (разом з племенем уличів) ми вважаємо далекими предками російського народу. По-друге, староболгарська мова тиверців, які перебували в оточенні східних слов'ян і мали з ними тісні стосунки, з плином часу зазнавала впливу мови східних слов'ян і поступово набувала східнослов'янських рис (через це російську мову відносять до східнослов'янських), і ця

¹⁰² Виноградов В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка // Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 134–135.

¹⁰³ Ворт Д. Очерки по русской филологии. — М., 2006. — С. 137.

¹⁰⁴ Виноградов В. В. О новых исследованиях по истории русского литературного языка // Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 244.

видозмінена (з багатьма східнослов'янськими рисами) розмовна болгарська мова, безперечно, впливала на канонічну старослов'янську мову (староболгарську мову тиверців), яка лягла в основу російської літературної мови. По-третє, старослов'янська мова (староболгарська мова тиверців) в X–XI ст. стала офіційною мовою держави Київська Русь, зазнаючи при цьому досить сильного впливу мови східних слов'ян (набувши цілого ряду східнослов'янських рис), що дозволяє розглядати її як давньоруську літературну мову.

Слід зазначити, що деякі дослідники теж вважали, що старослов'янська (церковнослов'янська) мова не була чужою для російського народу. На думку російського історика М. П. Погодіна, «великоруське наріччя є або саме церковне наріччя, або найближче до нього, тобто рідний, органічний розвиток»¹⁰⁵. Той факт, що церковнослов'янська мова так легко сприйнялася в Росії, О. В. Царук пояснює генетичною пов'язаністю церковнослов'янської мови і російської¹⁰⁶.

З'ясування питання про «русські письмена» в Житті Костянтина Філософа привело нас до з'ясування питання про походження російського етносу і російської мови. Викладена концепція походження російського етносу і російської мови дуже відрізняється від існуючих концепцій як російських, так і українських учених. Вона продиктована намаганням установити історичну істину в цьому питанні, яка однаково необхідна і російському народові, і українському.

V. H. SKLIARENKO

ON THE «RUS'IAN LETTERS» MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER. 3

The author maintains that the majority of Tyvertsi and Ulichs, considered by him Bulgarian tribes, during the 10th-12th c. were driven out by Hungarians, Pechenegs and Cumans from the Lower and Middle Dniester regions, moving to the Upper Dniester region under the protection of the Halych Principality, the Carpathian Mountains, Transcarpathia, the Kyiv region, and the territories of the future Romania (Transylvania), Hungary (Transylvania as well as the Tisza region) and Russia. The relocation of Tyvertsi and Ulichs to so many places was possible because it took place during a considerable period of time and because they were very numerous. A large quantity of Old Slavonic lexemes in the Transcarpathian subdialects of Ukrainian as well as numerous Old Slavonic borrowings in Romanian, Moldavian and Hungarian were due to the influence of Old Bulgarian spoken by the Tyvertsi and Ulichs. It is the Old Bulgarian of Tyvertsi and Ulichs that underlies Russian (both literary and vernacular), whereas East Slavonic words as well as other East Slavonic features came to Russian from the language of the East Slavs, which lived in close contact with the remote ancestors of the Russian people — the Bulgarian tribes of Tivertsi and Ulichs.

Keywords: Tivertsi, Ulichs, Bulgarians, Rus'ian byliny, Old Slavonic lexemes, Russian, Old Bulgarian.

¹⁰⁵ *Погодин М. П.* Записка о древнем языке русском // Изв. Императ. акад. наук по отд-нию рус. яз. и словесности.— СПб., 1856.— Т. 5.— Стб. 83.

¹⁰⁶ *Царук О.* Знач. праця.— С. 107.